

szorosan vett életrajzi elemek megfelelő arányú szerepeltetését, a tágabban vett életrajzi elemeknek hiányát mégis sajnálattal kell tudomásul vennie. Olyan igazán nem közömbös tényekre gondolok, mint az író személyes sorsának alakulása a történelmi időkben, a *Tizek társaságával* kötött kapcsolatának baráti és eszmei következményei, 1847-től az *Életképek* szerkesztésének gondoljai, az irodalmi élet egyik fókuszába való kerülésének művészi következményei. Azt már korábban is említettem, hogy sajnálom, hogy nem találta meg Nagy Miklós arra a lehetőséget, hogy a történelmi és egyéni sorsfordulót jelentő szabadságharc periódusát bemutassa. Az 1850-es éveket követő szakasz is számos olyan tágabban vett életrajzi elemet kínál, amely szorosan hozzátartozik a pályakép kialakulásához. Azzal pedig végképp nem lehet egyetérteni, hogy elemzése során mellőzte Jókai műveinek korabeli kritikai fogadtatásának alakulását. A szerző érezte e kivánság jogosultságát, mivel az említett bevezetőben egy külön kötet feladatává tette „Jókai kritikai fogadtatásának, későbbi értékelésének, egész oeuvre-je megítélésének” feldolgozását. Úgy érzem azonban, hogy kár volt ezt a feladatot egy elkövetkező munkára áthárítani. A most kezünkben levő kötet által felölelt korszakokhoz szorosan hozzátartozik Jókai egykorú kritikai fogadtatásának, illetőleg a Gyulai Pál körül kifejeződő írói és kritikusi gárdának Jókai művészetével kapcsolatos álláspontja. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Nagy Miklós

utalás formájában jelzi e konfliktus magvát. Egy helyütt utal arra, hogy hiányzik Jókai-ból a tragikum egyértelmű, klasszikusan tiszta megnyilatkozása (68.), másutt Jókai „realizmusáról” szólva az író felfogását a Balzac—Stendhal előtti értelemben használt realizmusnak, szabatosabban „realisztikus”-nak tekinti. (129.) Az új földesúr elemzésekor a regény eszmevilágát Gyulai, Vajda és Tolnai gondolatvilágával összevetve megállapítja, hogy Jókainál „túlontúl is lobog a jövőbe vetett reménység tüze, aminek lángját gyakran a birtokos osztályba vetett kritikátlan hit s az ellenfél lebecsülése táplálja”. (210.) E néhány kiemelt hely is utal arra, hogy Nagy Miklós igen jól érzékeli annak az irodalmi és politikai ellentétnek meglétét, amely Jókai Mórt a *Pesti Napló* és a *Budapesti Szemle* körétől elválasztotta. Éppen ezért tartom sajnálatosnak, hogy a különben gazdag, sok novomot tartalmazó Jókai-pályakép ebben a lényeges irodalomtörténeti és irodalomelméleti kérdésben csupán a jelzésekre szorítkozott.

Ha nem is értek mindenben egyet Nagy Miklóssal, örülnünk kell ennek az új Jókai-képnek. Nemcsak a naiv olvasónak fontos tudni, hogy ki volt a nagy magyar romantikus író, hanem a múlt századi magyar prózairodalom útját, fejlődését, kitérőit és útvesztőit sem láthatjuk világosan, ha nem ismerjük e romantikus próza összetevőit, belső fejlődéstörvényét.

Rejtő István

BOTKA FERENC: KASSAI MUNKÁS. 1907—1937.

Bp. 1969. MTA Irodalomtudományi Intézet. — Akadémiai K. 587 I. (Irodalom—Szocializmus.)

A szocialista magyar irodalom történetének kutatása, az elsüllyedt múlt emlékeinek feltárása egyre-másra újabb eredményekhez vezet, gyakran meglepetéseket is okoz. Némileg ilyen meglepetésnek számíthat a *Kassai Munkás* antológiája, amelyet Botka Ferenc évtizedes, szívsz munkával állított össze, felkutatván több országban a három évtizedet megélt lap töredezetten megőrzött példányait, évfolyamait. A még közöttünk élő néhány egykori szerkesztőn, a nemzetközi munkásmozgalom érdemes harcosain kívül vajmi kevesen tudtak az újabb időkben már arról, hogy a jelentéktelen vidéki újságocskából internacionális jelentőségű emelkedett lappak mennyire fontos szerep jutott a magyar irodalom történetében is.

Az „Irodalom—Szocializmus” sorozat dokumentum-bemutató szándéka azért méltánylandó: mind a gyűjteményes művek (pl. a

Mindenki újakra készül... négy kötete), mind a régi, ritkává vált folyóiratokat életre keltő összeállítások (ilyen a 100%-ról tudósító válogatás és most a *Kassai Munkás*) meggyőző és cáfolhatatlan súlyú ismeretanyagot hoznak fel az ismeretlenből, és ezzel hozzájárulnak az irodalomtörténetírásban a beidegzettség, a megszokás feloldásához.

Ötven évvel ezelőtt alakult napilappá az akkor már több mint egy évtizedes szociáldemokrata múltra visszatekintő *Kassai Munkás*. A lap jelentősége a munkásmozgalomban végbement fordulattal együtt nőtt meg. Az államfordulat után, a fiatal Csehszlovák Köztársaság keleti területeire nehezedő gazdasági nyomás mobilizálta a soknemzetiségű proletariátust. A magyar ajkú munkások és lapjuk, a *Kassai Munkás* sokban hozzájárultak ahhoz, hogy 1921 januárjában a fenyőházi kongresszus kimondta a III. Inter-

nacionáléhoz csatlakozó szlovák, magyar, ruszin, német ajkú munkásság kommunista pártjának megalakulását.

A *Kassai Munkás* antológiája lehetővé teszi, hogy a lap tükrében nyomon követhessük nemcsak a korabeli munkásmozgalmat, s maga a munkássajtó problémáit, hanem egyúttal tanúi lehetünk a szocialista magyar irodalom alakulásának, fejlődésének is. A magyar proletárforradalom bukása után ugyanis a Felvidéken születettek és a Magyarországról menekülők soraiból összeverbuválódott a lap körül egy lelkes, a politikának elkötelezett irodalmár-gárda, soraikba tartozott Gyetvai János, Háty László, Fried Jenő, Kassai Géza, Jász Dezső, Hidas Antal, Illés Béla, Mácza János s még sokan mások, akik a lapot a mozgalom erős orgánumává és a magyar szocialista irodalom messzire világító tűzhelyévé fejlesztették. Annál inkább, mivel ezekben az években az európai kontinensen sokáig a *Kassai Munkás* volt az egyetlen magyar nyelvű kommunista újság, amely naponta megjelent.

A magyar szocialista irodalom négy jellegzetes, kikapintható szakaszán át élt a *Kassai Munkás*, némileg tehát a század első harmadának egész szocialista irodalmi fejlődését érzékelteti a lapjain megjelent művek sora. Látható, miként tapad a szocialisztikus kezdetekre a nép-nemzeti iskola kiürült hagyományainak formai konvenciója, bizonyos naturalisztikus—romantikus átszíneződéssel, a szegényember-költészet a túlcsonduló moralizálás és szentimentalizmus jeleivel. Ugyanakkor a szociáldemokrata művészet-szemléletre jellemző általánosságokkal és szektásággal.

A lap igazi felívelése a húszas évek elején figyelhető meg. Irodalomtörténeti szempontból, főleg az emigráns irodalom felől nézve, ezt az időszakot a proletkult korának szoktuk nevezni, nem teljes joggal. A prózában és különösen a lírában ugyanis végig és változatlanul éltek az emigrációban is a tradicionális formák; mellettük előretört és az alaphangot adta meg az aktivista irányzat, s ez utóbbinak is csak egy részére volt jellemző a proletkult szemlélet. Igaz, éppen a párthoz csatlakozott művészeknél. Az Amerikában élő Léka Jánostól Franciaországban, a berlini Egységen, Komját Aladár lapján át Kassáig terjedt ez a vonulat, amely visszhangozva a Lunacsarszkij által támogatott Proletkult-Internacionále felhívására, meg akarta teremteni a proletárművészet széles frontját.

Az eszmei-filozófiai gyökerek kétségtelenül mindenütt azonosak voltak, mégis lényeges különbség figyelhető meg a szovjetunióbeli és a közép- és nyugat-európai proletkult körök munkássága között. Ez a különbség lényegében arra a körülményre megy vissza: hatalomra jutott-e egy országban a

proletariátus, avagy sem. A hatalomra jutott osztály a lenini tanítások szellemében elvileg nyomban hozzálát — ha történetileg mégoly hosszú időn áthaladva is — az osztály nélküli társadalom építéséhez, annak a kultúra területén is megnyilvánuló minden következményével együtt. Ugyanakkor éppen itt fokozottan fennáll a veszélye annak, hogy némelyek lehetségesnek tartják egy külön kifejezést, lehatárolt proletárkultúra kifejlését. Ez feltétlenül téves és káros jelenség. A húszas évek tanulsága után az SZKP ezért vonta le a konzekvenciákat a kialakult helyzetből és oszlatta fel 1932-ben az összes proletárművészeti szervezeteket.

Más a helyzet némileg azokban az országokban, ahol a proletariátus továbbra is a hatalom megszerzéséért küzd. Noha a Kominternben már a húszas évek közepétől erősödik a törekvés a szövetségi politika kiszélesítésére, az igazság az, hogy a veszített proletárforradalmak után jó ideig, a harmincas évekig a közép- és kelet-európai országok sem keresték túlzottan a szövetséget a proletariátussal. Ilyen körülmények között az önmagára utaltás, bizonyos mértékig az elszigeteltség érzése önkéntelenül arra vezette a kultúrfronton tevékenykedőket is, hogy elsősorban a proletariátus erőiben, mozgalmi és szellemi erőiben bízva vegyék fel a küzdelmet. Ugyanakkor az osztályharc itteni viszonyai között — időben és térben igen eltérő módon — sokkal sürgetőbb hatolt át az elzárkózás megfontolásain a küzdelem természetes logikája: vagyis a szövetségeseink keresésének igénye mind a múlt, mind a jelen eszmei értékeit illetően. A közép-európai proletkult s annak egyik legjelentősebb centruma, a *Kassai Munkás* tevékenységének középpontjában éppen ezért az a cél állt, hogy a dolgozó tömegek műveltségének fejlesztésével, a tudás terjesztésével növeljék a munkásság erejét és esélyeit az osztályharcban. Ezzel magyarázható, hogy a magyar, cseh, német proletkult mozgalom gonddal ápolta a haladó irodalom és művészet értékeit. Pártosan elkötelezett, de szélesölelésű művelődéspolitikai csiráit fedezhetjük fel tehát a lapban, mindenekelőtt a ma Moszkvában élő Mácza János egykori írásában.

A húszas évek közepén az egész forradalmi szocialista irodalomban megfigyelhető az az új tájékozódás, amely a *Kassai Munkás* (ekkor már *Munkás* címmel jelent meg a lap) hasábjain is tükröződik. Az első szakaszban, a húszas évek végén inkább a moszkvai emigráció talál publikációs lehetőségre, az ún. proletárirodalom nyer tért, a későbbiekben egy újabb átmenet után már a csehszlovákiai szocialista elkötelezettségű irodalmárok csoportja lép fel a „valóságirodalom” jel-szavával.

A proletárirodalom bizonyos tekintetben visszalépés volt a korábbi proletkult korszak

pezsgő, kísérletező kezdeményezéseitől. Több volt benne kétségtelenül az életanyag közvetlensége, de a szikár politikum direkt közvetítése, a formai igénytelenség, a tisztázatlan esztétikai alapelvek erősen veszélyeztették a művésziességet. A proletkult idején az artiztikum ziláltsága zárta el a művészi realizmus kibontakozásának útját, a proletárodalom és részben a „valóságirodalom” pedig gyakran a közvetlen érzékelés és leképzés szintjén megragadva bizonyult képtelennek arra, hogy elérje a művészi realizmust. A direkt szolgálat igénye megfosztotta a művet az igazi szolgálat lehetőségétől, az érzelmek és tudatok igazi befolyásolásától.

Mindez persze az irodalom átlagára vonatkozik lényegében, az igazi tehetségek már ebben a korszakban is olyan élményanyagokat dolgoztak fel, olyan kezdeményezésekbe fogtak, amelyek ma is állnak az időben. Illés Béla, Zalka Máté, Hidas Antal legjobb realistái művei, amelyek a harmincas évek népfertos kitarulkozásának az esztétikumra is jótékonyan ható légkörében jöttek létre, elképzelhetetlenek lennének a húszas évek során kiküzdött tanulságok, próbák nélkül. Az esztétikai hozadék, amelyet később nyújtottak, itt érett már ebben a korban, nagyon sok esetben éppen a *Kassai Munkás* hasábjain megjelent írásokban.

A *Kassai Munkás* nemcsak a magyar proletáriróknak nyújtott teret a megszólaláshoz, lapjain ott sorakoztak a korabeli cseh, szlovák szovjet, német, francia, amerikai szocialista írók művei, a klasszikus polgári irodalom jeles képviselőinek kisebb írásai. Majakovszkij itt szólalt meg először magyarul, a német aktivista-humanista irodalom Fábry Zoltán által közvetített üzenete itt visszhangzott. A *Kassai Munkás* szerkesztői koncepciójában, közleményeinek szellemiségében a proletár internacionalizmus munkált. A szellemi tájékozódás elevensége, szocialista elkötelezettsége, a tömegek művelődésének szolgálata voltak a lap legjobb korszakának alapelvei.

Botka Ferenc antológiája szerencsés csoportosításban és helytálló arányokban tudósít a lap mondanivalójáról. Bevezető tanulmánya alapos és szerteágazó történeti, sajtótörténeti és irodalmi kutatásokra támaszkodik, a megfelelő helyeken messzebbre is kitekint a téma horizontja fölé, így lényegében dióhéjban az egész emigráns, szocialista irodalom törté-

netének vázlatát és elméleti értékelését nyújtja. Elismerésre méltó teljesítménye egyik jele annak, hogy a kutatók szélesebb gárdája eddigi eredményeinek összefoglalásával hovatovább lehetővé válik egy olyan vállalkozás, amelynek célja: az egész magyar irodalom folyamatában szemlélve megírni a magyar szocialista irodalom történetét. Persze ehhez még továbbra is sok fehér folt eltüntetésére van szükség, még tervszerűbbé kell válnia a kutatásnak, a forrásanyagok publikálásának.

Az elismerés mellett is szóvá kell tenni Botka Ferenc tanulmányának és a tanulmányt kísérő jegyzetapparátusnak néhány kisebb pontatlanságát. A 84. és a 164. oldalon is tévesen idézi az 1967-ben megjelent *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című mű 2. kötetét, ez ugyanis alcím, a könyv a katalógusokban *Jöjj el, szabadság!* elnevezés alatt található. A csehszlovákiai és a szovjetunióbeli proletkult eltéréseiről van valamelyes szakirodalom, ha szerény igényű is, erre hivatkozni lehetett volna. A Hidas- és a Gábor-portrénál hivatkozott írásoknál érdemes lett volna az emezeknél nem igénytelenebb azon tanulmányokra utalni, amelyek az *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* c. kötetben jelentek meg a közelmúltban a téma úgyszólván legfrissebb felfogásában. Ugyanez mondható el a 138. oldalon idézett, Karikást méltató írás kiemeléséről. Lehetséges, hogy a *Jöjj el, szabadság!* c. kötetben helyet foglaló Karikás-méltatás nem marad le értékben az említett mű mögött. A Piscator-féle politikai színház elemzésénél aligha lehet elhanyagolni a gazdag német szakirodalom eredményeinek felhasználását. Ugyanígy érdekes lett volna összevetni Földes Sándor pályáját a *Kassai Munkás*ban is szereplő Oskar Kanehl-ével, párhuzamaik tipológiai szempontból szinte megdöbbentő erejű bizonyosságokat közvetítenek. A szakirodalmi hivatkozásokban az orosz nyelvű művek hol cirill betűvel nyomattak, hol latin betűs átírásban. Ez a szerkesztés figyelmének ingadozására utal.

A jelzett apró hiányosságoktól eltekintve Botka Ferenc tanulmánya, a *Kassai Munkás* antológiája értékes nyeresége a magyar irodalomtörténetírásnak.

Illés László

SZOMBATOS ÉNEKEK

Sajtó alá rendezte: Varjas Béla. Bp. 1970. MTA Irodalomtudományi Intézet. — Akadémiai K. 616 I. (Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. 5.)

Különös türelmetlenséggel vártuk és örömmel forgattuk az erdélyi szombatos felekezet énekeinek kritikai kiadását. E gyűjtemény hosszú évszázadok adósságát törlesztette az énekek szerzőivel, de a magyar nyelv- és irodalomtudomány művelőivel szemben is.

A szombatos irodalomról szóló első híradások, majd Kohn Sámuel Péchi Simon monográfiája már sejteni engedték, hogy a sok vihart átvészelt kéziratok gyűjtemények a régi magyar irodalom sajátos hangvételű próza- és vershagyatékát őrizték meg. A XVI—XVII. század fordulójának eszméletörténetileg igen mozgalmalos évtizedeiben írdtak a szombatosok első kéziratai, melyek elsősorban az akkor kibontakozó felekezet teológiai tételeit rögzítették. A próza és az ének egyaránt polemikai jellegzetességeket mutat, de e műfaji megoszlás egyúttal rávilágít az első szombatos szerzők kettős feladatára is. A hosszabb lélegzetű vitairatok az új felekezet ellenfeleinek kívánnak választ adni, az énekek viszont a hívők szélesebb rétegei számára nyújtanak bizonyító anyagot, mintegy önmaguk hitének megerősítésére. Mindkét feladat szorosan kapcsolódik a szombatosság első korszakának évtizedeihez, amely 1580 elejétől az 1620-as évek végéig terjed. Péchi Simon irodalmi aktivitása új szakaszt nyitott a felekezet életében, és ezzel párhuzamosan általában a szombatos próza és ének hangvétele is. Elhalkul a polémia és megerősödik a feltétlen hit hangja, amelynek hátterében hol néven nevezve, hol névtelenül, az esetek többségében bizonyára a szerzők előtt is ismeretlenül, megtalálható a biblikus vagy post-biblikus héber irodalom. Ezek a tényezők kétségtelemné teszik, hogy az irodalomtörténeti vizsgálódás eredményessége, a szövegkiadás kritikai értéke, a felekezet ideológiájának feltárásában gyökerezik. Varjas Béla a kötet szakavatott sajtó alá rendezője ebben a kérdésben is segítségünkre siet. Bevezetőjében röviden kitér a szekta teológiájának alap-tételeire és új összefüggéseket körvonalaz Sommer—Glirius majd az ő nyomaikban járó, felekezetalapító Eőssi András ideológiai kapcsolatában. A „sido” doktor, Glirius, aki a bibliai törvények változatlan érvényességét hirdette és ezzel elméleti támaszt nyújtott Eőssinek, név szerint szerepel a jegyzetekben közzé tett három szombatos vitairat egyikében. Varjas e szöveg alapján helyesen állapítja meg, hogy ez az utalás Glirius egyik művére vonatkozik (6., 485.), és ezzel tárgyi bizonyítékot nyújt a korábbi feltételezések igazolására. Az említett vitairatok közül az első és a harmadik minden bizonnyal Eőssi

András munkái, keletkezési idejük pedig az 1580-as évek vége, ill. a következő évtized első éve. Ideológiatörténeti szempontból két kérdés csoport köré rendezhetjük az erdélyi antitrinitárius irány radikális szárnyának tevékenységét. Az unitás, ill. trinitás problémáját Sommer már 1572-ben írt, de csak 1582-ben publikált *Refutatio scripti Petri Caroli* c. művében úgy indokolja, hogy a trinitás dogmát a platonista pogányok, akik nem ismerték a hébert, fejlesztették ki. Eőssi egyik igen korainak mondott énekében Athanaziust vádolja meg a trinitás dogma elterjesztésével és hozzáteszi „Hogj zent irashoz semmit nem erteot...” (168 l.: 69/74.). A másik alap-tétel a bibliai törvények alól az apostolok korában adott „szabadság”, melyet mint arra Varjas rámutat, Glirius érveivel cáfol meg a vitairat szerzője. Ezzel kapcsolatban — természetesen a teljesség igénye nélkül — utalni szeretnénk néhány további fogódzóra, melyek feldolgozása a következő évek feladata lesz. Az *sido hlvethön stb.* című első vitairat egyes pontjában olvastuk, hogy „Az törüenybelj parancziolatokat az isten pogannok zamarais egienlökpeppen atta... egienlő törüeny legien sidonak es a jöueuennak... sido nieluen a jöueueni gyakorta annij tezen, mint meg tert, erczied az pogansagból.” (1. Ex. 12, 49.) A héber szövegre való hivatkozás kétségtelemné teszi, hogy e helyen is a korábban említett Glirius-mű egyik tételét idézi Eőssi, hiszen más helyen ő maga utal arra, hogy nem ismeri a héber nyelvet. (205. l.: 80/321—324.) Másrészt ez a kitétel nemcsak a bibliai héber nyelv ismeretét árulja el, de tanúsítja használatjának jártasságát a talmudi-rabbinikus irodalomban is. A jövevény = גֵּר (gér) szócska a klasszikus héberben az idegen nemzetiségű, de zsidók között élő személyt jelenti. Prozelita megjelenésére — ahogy a vitairatban olvashatjuk — csak a talmudban és a későbbi rabbinikus irodalomban szerepel. (Ben Jehuda; E.: *Thesaurus totius hebraicitatis*. II. 829.) A fentiek alapján tovább haladva sikerült megállapítanunk, hogy Glirius egyik könyve nyomtatásban is megjelent, Wolf szerint 1581-ben Kölnben: „Comm. in Amosum germanice cura Matthia Vehe, Studiosi Linguae Sanctae, quem se in titulo profitetur, prodiit Coloniae ad Rhenum anno 1581. 8°... ita quidem, ut nona ipsius Prophetiae versio Germanica per commata exhibitur quam deinde sequitur commentarius Kimchii (!): utrinque versio Hebraismo stricte accommodata est.” (Wolf, J. H.: *Bibliotheca Hebraea*. Hamburgi—Lipsiae, 1715. I. 302; és uo. III. 1727. 190. l. m. ZfHB. V.

1901. 50.) Ugyancsak az egyes számú vitairat ad választ az erdélyi szombatások és az ebioniták közötti ideológiai eltérésekre is és ezzel tovább bővülnek ismereteink Eőssi felekezetről, kontraszelektálva belébe a hasonló de nem azonos tételeket. Pirnát Antal már utalt arra, hogy három ebionita fiatalember jelenik meg Erdélyben az 1570-es évek végén. (Pirnát Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp., 1961. 61.) Eőssi elhatárolja magát az ebionitáktól „Nemelliek penig, mint az ebionitak... Paal apostolt apostatanak tartottak, minden irasit meg vetettek a zabad-sag adasert, kjt igen gonozul czielekettek.” (8. pont. 487. l.)

A Varjas Béla által közzétett hármasszámú vitairat bizonyos pseudoaristotelianus csoport érveit igyekszik cáfolni, melyeket Mózes „bölcseje” ellen „igaz tudomannak mondanak”. A részletes elemzés itt is a további ideológiatörténeti, filológiai kutatás feladata lesz, annál is inkább, mivel ezidő szerint az itt közölteken kívül még két olyan polemikus iratot ismerünk ezekből az évekből, melyek azonos tételeket tárgyalnak. Eőssinek másik, ugyancsak az aristotelianusok ellen írt munkáját, amely az Árkosi-kódexben található és a *Az Zent Iras panazolkodasa* címet viseli, már Kohn is ismerte Boros György kivonatolts közlése alapján. (Ker. Magvető. XXI. 1881. 6—20, 76—88, 142—152.) Legújabbban Keserű Bálint hasonló témájú kéziratot talált az ellenpárt egyik vezetője, Ch. Francken tollából. Eőssinek itt közzétett iratából megállapítható ellenfeleinek gondolatmenete, amelynek lényegét ő is idézi. Ezek szerint Mózes „sokat zol, de keueset bizonyít” (513.), az ilyen és hasonló hangvételű megjegyzések a Francken-csoporttól származhattak. (Firpo, L. *Bulletino della Societa di Studi Valdesi*. LXXVII. 1958. 51.) Kétségtelennek látszik az is, hogy a hármasszámú vitairat érvelése mögött ismét Gliriusztól származó tételek találunk. A rabbinikus irodalom véleményét hangoztatja Eőssi, amikor a mózesi könyvek leszámraztatási tábláit azzal az érveléssel védi, hogy ott tudatosan csak a „io és iambor” életűek geneológiája részletes. Salomo Jichaki kommentárja Gen. 37, 1-hez megállapítja, hogy az említett gyakorlat azért érvényesül a bibliában, mert ezek a személyek fontosan isten számára:... *כי שמה הויה* így van ez az Ádámtól Noéig terjedő tíz nemzedék leírásánál is stb. A „régbi bölcziek” akik a törvényeket négy részre osztották Ádám, Noé, Ábrahám és Mózes törvényeire, a midrás bölcsei. Hasonló forrásokra vezethető vissza a vitairatnak Sét alakját túlhangsúlyozó tétele is. Sét, mint a jámbor világ őse már Josephus Flaviusnál szerepel, sőt egy korai rabbinikus hagyomány egyenesen Messiásnak tartotta. (Ginzberg, L.:

Legends of the Jews. V. Philadelphia, 1947. 187.) Mindezekhez hozzátehetjük, hogy a fentebb említett *Az Zent Iras panazolkodasa* újabb szemügyre vett eredeti szövege egyenesen a zsidó könyvekhez utasítja olvasóit: „... Azért az ő vakságuk nem hozott tudatlanságot nekik nekem Zent irasnak igaz magyarázatiaban kiről az ki meg akar vilagosodni, eleg irasok vagion az Sido hütön valoknak olvassa azokat...” Egy másik kijelentése szerint az evangéliumokból olyan dolgokat tudhat meg az ember, amiket különben nem tudhatna „ha csak nem lenne zsidóvá és a talmudból tanulná meg.” (Kohn S.: *A szombatások* stb. Bp., 1890. 115.) Korábban idézett éneke, amely szerint nem ismerte a héber nyelvet és ez utóbbi megjegyzése, amely bizonyítja, hogy a talmudot, pontosabban a talmud fogalmát is csak hallhatta, megerősít Glirius szerepét Eőssi ideológiájának kialakulásában.

A kötet bevezetésében Varjas Béla ismereti a felhasznált forrásokat, betekintést nyújt azok szövegállapotába, foglalkozik a kódexek kronológiájával és megállapítja, hogy az énekek nagyobb része a szombatosság első korszakából való. Ez a konzervativizmus nem oldódott fel Péchi Simon tevékenységével sem, sőt újabb archaikus elem, a rabbinikus költészet hatása is rányomta bélyegét. Ezzel magyarázható, hogy az énekek tartalmilag igen kötöttek, formailag pedig a XVI. századi protestáns gyülekezeti énekek jellegzetességeit hordozzák. A szerkesztő szót ejt arról is, hogy — igen helyesen — nem zárta le gyűjtését a sorozat keretei adta XVII. századdal, hanem beolvasztotta szövegkiadásába a későbbi források anyagát is. Ezzel a kötet az erdélyi szombatosság énekek máig ismert összes kódexének kritikai feldolgozását adja.

A gyűjtemény alapszövegeként feldolgozott Kíssolyosi Mátéfi János-féle énekeskönyv 1616—1633 között került leírásra, korai forrás még Árkosi János kódexe, amely azonban inkább prózai szövegekben gazdag. Több mint száz tételt adott a Péchi Simon énekeskönyv, leírásának ideje 1615 tája, és a Jancsó-kódex, amelyet 1615—1618 között Tolnai István és Váradai János másolt. Összesen 57 kézirat forrás került feldolgozásra, jelentékeny többségük erdélyi könyvtárak állományából való, ezek valamint a hazai lelőhelyeken található tételek részben már bemutatásra kerültek a szombatossággal foglalkozó szakirodalom lapjain. A Londonban levő — korábban Gaster-kódexként nyilvánított kézirat, újabb Magyar Péter-kódex — szövegállományának elemzésére itt kerül sor először. A kötetben szereplő énekanyag egyes tételeit a nótajelzés alapján megállapított dallamközlés vezeti be. Ezt az alapos zenefilológiai munkát Csomasz Tóth Kál-

mán végezte el, aki a jegyzetek előszavában beszámol forrásairól és munkájának módszertanáról. A szövegek filológiai szerelékét két részre bontotta a szerkesztő, követve az RMKT korábbi kötetének gyakorlatát. A párhuzamos források variánsait lapalji jegyzetekben, a verstani, szövegfilológiai, szövegtörténeti megjegyzéseket a kötet második részében elhelyezett jegyzetanyagban közli. Megállapíthatjuk, hogy a további kutatások számára a kisebb részletek szempontjából is megnyugtató útbaigazításokat nyújtanak e jegyzetek. Külön említést érdemelnek a ritmuselemzések mellett a bibliai és más párhuzamok feltárásai. Scheiber Sándor, a kötet lektora, az énekek postbiblikus vonatkozásaihoz nyújt fontos adatokat, kiegészítve ezzel Kohn Sámuel munkáját. Megállapításai filológiai alapossággal tárják fel az aggadikus és halachikus motívumokat, a zsidó liturgiái darabok jelenlétét, azok stílus- és gondolatleleit a szombatos költészetben.

Varjas következetes filológiai elvek alapján csoportosította anyagát, több helyen revízió alá veszi Kohn megállapításait a szerzők személyeinek azonosításakor.

A kötet első nagyobb egysége az 1–68. sorszámú énekcsoport, amely a szombatos ünnepek és a tanítással kapcsolatos témák változatos formájú, de tartalmukban monoton feldolgozásai, melyek sorát csak itt-ott szakítja meg egy-egy jobban sikerült alkotás. Ideológiaiilag eléggé bizonytalanul megformált mondanivalójukban szó esik „Jesus Christus”-ról mint isten „szerelmes” fiáról (39. l.: 8/41–42.). Mással viszont örömmel vállalja az ismeretlen szerző istennek 3000 éves igáját (41. l.: 9/52.). A szombatoság korai szakaszára jellemző polemikus éllel tárgyalja néhány vers a vasárnap tiszteletét, melyet „ez minap” Sylvester pápa vezetett be, másutt azt állítja, hogy isten egyenesen „utálja” ezt a gyakorlatot. (22. l.: 2/88, 42. l.: 10/9–10.) A névtelen szerzők között szerepel Alvinci Enok két énekével (18. és 28. ének), melyekkel kapcsolatban annyit tehetünk hozzá Varjas kitérő jegyzeteihez, hogy itt Bogáti Fazekas zsolttárfraízisainak egyik fontos momentumát viszi tovább a szerző. Ádám és a szombat megtartása Bogáti 92. zsolttárának témája, a nótajelzés is Bogáti adja meg, Scheiber Sándor ugyanezt a motívumot jelzi az 51. énekben. Névvel jelzett szerző még ebből a csoportból Pankotai Tamás, aki a 40. ének versfőiben szerepel. Varjas Béla helyes megfigyelése szerint, ez az egyik legkorábbi szombatos költemény, az újhóld ünnepére íródott. A 41–68. sorszámú énekek többsége a zsidó ünnepek liturgiáját igyekszik pótolni. Bizonyosra vehető, hogy ebben a korai korszakban a bibliai leírásokon kívül más forrást szombatosaink nem ismertek sem az ünnepek rituáléját,

sem liturgiáját illetően. Ezeket követően Eőssi tanító énekeit helyezte el a szerkesztő (69–86. ének). Eőssi verselését áthatja a valóság alapító belső hevüllete, polemizál és ismereteket terjeszt. Az *Christus halarol c.* terjedelmes énekében (80. sz.) summázza a szombatos ideológia tételeit, Krisztus szerepét, a zsidóság véleményét és az utolsó versszakokban kitér a héber nyelv jelentőségére is. Valószínű, hogy az egész költemény, de bizonyos, hogy az utolsó szakaszok, Hunyadi Demeter és irányja ellen íródtak. Több helyen foglalkozik a kalendárium kérdésével (82–83. sz.), mivel az ünnepi rend kialakítása az új felekezet centrális problémája volt. (Dán. R.: *A szombatos kalendárium*. OSZK Évkönyv. 1969. Bp., 1971.)

A szombatos énekköltészet első korszakának záróemlékeit Péchi Simon két költeményében ismeri fel Varjas Béla. (87–88. sz.) Péchi kiiktatja Jézust a felekezet teológiájából és héber nyelvismerete, zsidó irodalmi tájékozottsága eredményeként a szombatos irodalomban megjelenik a postbiblikus héber költészet. Ebben a vonatkozásban a további filológiai részkutatások sora fogja csak eldönteni, vajon milyen mértékben közvetíti Péchi a középkori héber költészet darabjait felekezetéhez. A 89. énekhez írt megjegyzésében Scheiber Sándor utal arra, hogy az eredeti héber piijut nehéz nyelvezete meghaladta Péchi erejét és ezért beéri a tartalmi tolmácsolással (440. l.). Ennek a megállapításnak ismeretében további kérdéseket vet fel a költemény néhány közvetett utalást tartalmazó nehéz helyének helyes fordítása. Ilyenek pl. $\text{נר צדק} = \text{Ábrahám}$, $\text{משה} = \text{Szancherib}$, $\text{איש הסודות} = \text{Dániel}$, $\text{משחר} = \text{Baltazar}$. Esetleg azt feltételezhetjük, hogy Péchi kommentált Haggada-szövegből dolgozott, amiből számos jelent meg nyomtatásban az 1600-as évek elejéig (vö. Yaari, A.: *Bibliography of the Passover Haggadah*. Jerusalem, 1960.) és megoldásait onnét merítette. A fentiekhez hasonlóan további vizsgálódást igényel Péchi és a szefardi imakönyv kapcsolata. Kétségtelen, hogy a nagyműveltségű Péchi jól értette a középkori héber költemények mondanivalóját, de nem mindig többszörös áttételű utalásait. Talán ezzel magyarázható, hogy énekei nem fordítások, hanem parafrázisok, legalábbis többségükben azok. Ezzel korrekcióra szorulnak Kohn Sámuel némi elfogultsággal írt megállapításai, melyekben az általa azonosított Péchi-énekek és azok héber eredetije közötti kapcsolatról szól. Utalunk itt elsősorban a 91–94. számú énekekre és részben a 95. számúra is, amely azonban csak szerkezetileg tér el eredetijétől, és Péchi a végig többes harmadik személyben írt költeményt többes elsőbe fogalmazta át. A parafrázisok általános jellemzője, hogy az első sort vagy sorokat Péchi átveszi forrásából és

fokozatosan tér el azoktól, megőrizve azonban az eredeti költemények fordulatait, rabbinikus utalásait.

Mindez hiányzik Bekény János ránk maradt énekeiből (96—99. sz.), magáról a szerzőről is csak most kapunk elsőbizon hiteles tájékoztatást. Költeményeinek vizsgálata bizonyossá teszi Varjas véleményét, amely szerint nem azonos Bekényi Fülöp Jánossal, a néhány évtizeddel később tevékenykedő református szerzővel, amint azt Kohn feltételezte. Énekei a szombatos felekezet első korszakának hangvételében íródtak és a kodikológiai elemzés is azt bizonyítja, hogy művei még 1618 előtt készültek.

A kötet következő nagyobb egysége *Vegyes énekek a XVI. századból és a XVII. század első feléből* címet viseli. Az itt bemutatott énekek szerzőségének kérdésében talán nyomra vezet, ha figyelembe vesszük a költemények sorai között bújkáló rabbinikus tételeket, valamint jónéhány esetben Kohn által kimutatott forrásait. Kohn Sámuel a 113., 114., 116., 118. ének hátterében fellelte a szefardi machzor egyes darabjait és ennek alapján Péchi nevéhez kötötte ezeket. Scheiber Sándor értékes jegyzeteiben aggadikus elemeket fedezett fel a 113., 115., 116., 119. énekekben. Mindez természetesen nem bizonyítja egyértelműen Péchi szerzőségét. De — e helyen a teljesség igénye nélkül — összevetve pl. a 114. éneket héber eredetijével, illetve Péchi hasonló jellegű munkáival, és hasonlóan járva el a 116., valamint a 118. ének esetében, olyan szoros kapcsolatot feltételezünk, amely Kohn állítását látszik támogatni. A végső meghatározás aprólékos filológiai elemzés eredménye lehet csak, annál is inkább, mivel már a következő tétel (120. sz.) versfőiből Magyar Péter neve tűnik ki, és módszertanilag, szerkezetileg, de főképpen forrását tekintve — szefardi machzor — igen hasonló a fentebb tárgyalt munkákhoz. A Magyar-kódex énekei közül Varjas az első négyet bizonyosan és a 126—129. énekeket feltételeesen a kódex névadójához kapcsol, akiről mást nem tudunk mint azt, hogy 1704-ben másolta a kéziratot. Talán érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy éppen azok az énekek, melyek szerzősége kétes (125., 130. sz.), mutatják a legtöbb aggadikus kapcsolatot (vö. 439. l.).

Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Közzéteszi a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportja. A szövegeket gondozta Stoll Béla latinból magyarra fordította Pirnát Antal, jegyzetekkel ellátta V. Kovács Sándor, Forgách életrajzát elkészítette Komlowszki Tibor, a bibliográfiát összeállította Varga Imre, a kötetet bevezette és szerkesztette Kla-

Pál András énekeskönyvének darabjai, bár már a XVIII. században kerültek lejegyzésre, számos korai alkotást őriztek meg. Ezek közé sorolandó elsősorban a Varjas által is kiemelt Tolnai István-féle költemény (135. sz.), de minden bizonnyal azok az imadarab-parafrazisok is, melyeket Kohn szintén Péchi nevéhez kapcsolt. Így a 132., 136., 137., 138., 139., 140., 143., 144., 145., 146. tétel (vö. 439—440. l.). A 143. ének szerzőségének és keletkezésének idejéhez annyit jegyezhetünk meg, kiegészítve Kohn adatát (Kohn S.: i. m. 263.), hogy nem csak Ezsa. 54. szövege, de a hozzá kapcsolódó Jichaki kommentár alapján készült. Feltűnő még, hogy Noé nevét héberül Noachnak mondja, a 146. énekekben is szerepel egy héber szó Maeon = Máon = ház lakhely.

A kötetet a XVIII. század fordulójáról való források énekei zárják, ezek között a 150—151. számú költemények ismét a korábban tárgyalt parafrázisok jellegzetes vonásait mutatják. A szövegek filológiai apparátusáról csak a legnagyobb elismerés hangján lehet beszélni. A szerkesztő biztos kézzel világít be a hosszú századok alatt megromlott textusok sűrűjébe, utat mutatva a további kutatások számára. A jegyzetek a szövegeknyezet művelődéstörténeti hátterét is bemutatják, külön gondot fordítva a bibliai és más párhuzamokra, valamint a szóértelmezésekre. Talán e megjegyzések szótárba rendezése közvetlenebb segítséget nyújtana nyelvtörténészeinknek. A kötetet fakszimilék, források és mutatók jegyzéke, a nótajelzések és kezdősorok, valamint névmutató zárja.

Külön dicsőréttel kell említeni a kötet tipográfiai kiállítását, amely szinte hiba nélkül követi a nehéz, régies helyesírási szövegeket. Egyetlen értelemzavaró — valószínűleg korrektúra — hibára — bukkantunk, Maróti Dávidnak a Péchi-kódexbe írt jegyzetében — ott is a héber szövegben — szerepel a helyett.

Összegezve véleményünket megállapíthatjuk, hogy a szombatos énekek Varjas Béla által sajtó alá rendezett kritikai kiadása, a nagy hagyományokkal rendelkező Régi Magyar Költők Tára sorozat egyik kiemelkedő eredménye.

Dán Róbert

niczay Tibor. Készült Budapesten az 1970. évben a Magyar Iparművészeti Főiskola Typografikai tanszékének „Studium” sorozatában.

„Az Nagyságod levelével együtt a Nagyságod énnékem küldötte, láthatnom régen kívánta *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása* nevezendő böcsületes könyve ajándékát minemő szívbéli örvendezésem

indulatjával vettem és fogadtam legyen Nagyságodtól, rövid írással nem foglalhatom." Mert az én aránzásom szerint „Fundamentomból való okoskodása volt” Klanciczay Tibor vicedirektor úrnak Forgách Mihály (1569—1603) Justus Lipsiuszhoz (1547—1606) írott böcsületés levele „meg-tolmácsolatása s kinyomtatása” ama Nemes és Vitézli Férfiú, őnéki hajdan mestere, mostan pedig kedves barátja, VARJAS BÉLA „nyomós hírnevének terjegetésére”, ez igen tudós úr idejének 60. esztendejében, januárus havának 11. napján, Idvezitőnknek pedig születési után MDCCCLXXI. „A méltóságos, díszes, böcsös . . . , sok dolgok értelmével ékesült” *Praefatio*, „akiben semmi hiálló, hézagos üresség, semmi izetlen dísztelenség, semmi farka vágott kurtaság, semmi sugorodott lábú sántaság, semmi szükség-telen partjain kívül folyamodott csacsogó csélsapság nincsen” . . . „érteti s érezteti” vélünk, „hogynem sok dolgok értelméből buzdogálló Mesterség kívántatik” efféle „mocsok nélkül való tisztaságabeli aranyas táblák közé érdeme szerint kötetett és foglaltatott úri könyv” módos állapotú kinyomtatásához.

Ne ijedjen meg az olvasó! Ez a kis archaikus stílus-futam nem látványos hivalkodás. Egyrészt a magam mentsége a szerkesztő előtt, hogy a kért másfél flekkbe tetszésemet és oppiniómat be nem foglalhatom; másfelől Rimay Jánosnak 1629. május 25-én Rákóczi Györgyhez írt híres levele idézésével tudatos helyettesítése ama agyonnyúzott filosz-toposznak, amely szerint egy pompás könyv fölött kizárólag csak Kazinczy „sikongatásai-val” lehet örvendezni; végezetül mindazonáltal stílus-„bravúr” is perzsa: egy idézőjel nélküli, valószínű stílus-bravúr világának megközelítő jellemzése, ti. Klanciczay Tibor a Varjas Bélához írt ajánlást mindvégig a régi magyar irodalom nyelvén írta meg. Mi több: manierista modorban, de finoman tartózkodván a manierista stíl Rimay alább is minduntalan felhasználta levele módján tobzódó alkalmazásától. Klanciczay „manieriz-musa” inkább a Lipsius—Forgách—Rimay levélváltás fegyelmezettebb humanista latin-jánjának ékítmény-megoldásaival rokon, semmint a Prágay András Guevara-fordításá-val is elégedetlen (vö. ItK 1970. 503—507.) Rimay lenyűgöző metaforikus dagályával. Mennyire jellemző pl., hogy a Guevara-fordítás kritikájából nem a meghökkentő *pöcsög-dögés-t*, hanem csak az egyszerűbb *pöpcső-lést* építi szövegébe, hogy textusa olyantén-képpen „épséges egészségű” régi magyar, hogy szolidan—funkcionálisan tüzdelt deák szókkal (ezek kivétel nélkül szakkifejezések megfelelői!), hogy még a régiségben szokványos ajánlásbéli humanista panaszolkodá-soknak sincsen híján. „Lutetiában való nagy

nyavalyás bujdosásom” — „panaszolja” a párizsi professzorságot, akárcsak Csombor Márton egykor, akinek legfőbb gyönyörűsége volt a bujdosás, de nyavalyogott mindig mégis az érte felvállalt nagy sok „nyomorúság” miatt. De aztán amikor „vicedirektori tiszté-vel” járó gondjait, „az irgyektől elszennvedett sok háborúság”-ot veszi sorra, nem tudjuk már eltávoztatni gyanúnkat, hogy játékos textusából itt egyszersmind egy valószínűségi mai jelentés fénye is kiliválglik. S ugyanígy az általa szerkesztett egész könyvecskéből: de nem a „Táboros nagy — hadi ellenségen való diadalmas szép győzedelem” harcos akarása, az építés, az egység, az összefogás programja inkább: egyfajta modern lipsiusi constantiáié, aminek lelki vértébe öltözve szívós módszerességgel épít, körültekintő bölcsességgel csillapítván azokat, akik „mi-nemő merészség bizonyításával való harcollá-sokat próbáltak, s minémő gondokban munkákban fogyatták elméjüket, ontották véreket, parazlották értéküket”. Nem tikolhatom hát e sok álórcás beszédek után, hogy e remek kis kiadványban, amit az MTA Irodalom-tudományi Intézetének Reneszánsz-kutató *Csoportja* tesz közzé, én innen a déli végekről a csoportot összetartó, építő-egységessítő ön-álló *tudat* megtestesülését is látom, mert hiszen nem személyválogatás nélküli, széles hatósugarú emlékkönyv e füzetke, hanem a szinte csak szimbolikusan hat felé osztott részfeladatok közös megoldásának a hetedikért vállalt etikus demonstrációja.

A jelentés világos, a gesztus szép, a szakmai megvalósulás kifogástalan, a komoly tudományos hozadék ráadásul mindaddig ismeretlen volt. Klanciczay Tibor még 1961-ben, a hollandiai komparatista kongresszus alkalmával lelt rá a leydeni egyetemi könyvtárban Forgách Mihálynak 1588. november 14-én kelt, Justus Lipsiuszhoz írott levelére, amiről eddig csak Lipsius nyomtatásban is megjelent 1589. június 5-i keltezésű válasza nyomán lehettek fogalmaink. Most mindkét levelet együtt olvashatjuk. Magvas előszó, kitűnő magyar fordítás, alapos életrajz, gazdag bibliográfia és pontos jegyzetek magyarazzák a leveleket, amelyek elseje, az 1588-ban kelt hódoló epistola valóban rop-pant értékes felfedezés. Mindazon túl ugyan, ami a tudós kommentárokból kiderül, elsősorban azért izgalmas e levél — „a magyar ujszotikus irány alapvető és időben legelső dokumentuma” (Klanciczay) —, mert pontosan megjelölhetjük születésének körülményeit s egyben forrását is. Az akkor mindössze 19 esztendő Forgách Mihály lipsiusi utalásokkal szövi át levelét: bevezetőül a maga korabeli ifjakkal címzett tanácsokat említi a nagy emberek megszólításáról vagy meglátogatásáról, zárásként az Itália meglátásával kapcsolatos intelmekre céloz, s középre ugyan-

csak egy mesterére szabott lipsiusi citátumot illeszt: „... boldogok, akik... hallgathatják és szent kebeléről szomjasan szürcsölhetik a rejtett tudomány forrásait.” Mindez — mégpedig szó szerinti — Lipsiusnak egyetlen művéből való: abból a híres, számtalan kiadásban — pl. utazási verseket közlő antológiák bevezetőjeként — terjesztett levéléből, amit Philippus Lanoyus nemes ifjúhoz írt Antwerpenben, 1578. április 3-án, általában az utazások, de különösképp Itália látásának szükségességéről. A késő reneszánsz tudós utazásainak és útleírásainak a Lipsius-adta programja legelsőbb Forgách Mihály *De peregrinatione*... c. 1587-es értekezésében tükröződik, s az értekezéssel szorosan összefüggő 1588-as levél genezise is nyilván ekkori. Az értekező és a levélíró Forgách ugyanazt a jelmezt ölti fel: egy eszményi ifjú Philippus Lanoyusét, aki nemcsak eljásza, de meg is éli a Lipsius-ráosztotta szerepet. Érdekes, hogy az öreg Rimay János — aki valaha biztosan ismerte jól Forgách e levelét — halála előtt két esztendővel, 1629-ben épp Rákóczi Györgyhöz fordulva utal ismét irodalmunkban a lipsiusi nevezetes utazási tanácsokra. A „Justus Lipsiusnak in ez ékes darab íráskája” után következő idézet ugyanis épp úgy a Lanoyushoz címzett levélből való, mint a Forgách harmas utalása. És Lipsiusra, az otthon ülést kárhóztató, utazásokra buzdító Lipsiusra felének a Guevara-kritikától immár teljesen független, józan, racionális stíltre váltó utolsó két nagy bekezdés panaszai is. Feldúlt könyvtár, vakság, siketség, oldalán nyilatkozó sebek... az „utak járásától tilalmazkodtatott” vénülő Rimay csak a „honjában benn ülő ember” örvendetes mulatságainak kényszerű örömeit, a „benn ülés” filozófiáját fejtegetheti. Amde rezignált meditációiban mégis hallatlan feszültség bujkál, a sötét epilógusra hirtelen rálobban a Lanoyust intő levélből átemelt citátum: a Lipsiusért hevülő, Forgách Mihállyal közös ifjúság, a korán elköltözött barát emléke, az ifjúkor s öregség egybevilanó elégiája. „Deploratio Iuventutis, Deploratio Fratrum Forgách-Rimayorum”! — hisz Rimaynak e mesteri hattűdálában, utolsó nagy irodalmi üzenetében, ha tetszik, testamentumában ott érzem suhogni én még Lipsiuson, Forgáchon kívül az ifjúság másik vezérlő csillaga, Balassi kísértő árnyait is, mert mi más a hagymáz betegséget, fojtogatásokat, vakságot, siketséget, fulladást, szivárkozó-gennyedző sebeket felkiáltó Rimay panaszözöne, ha nem az ő levélbe ékezt ötvenedik zoltára?!

Ime futólag a Forgách-levél „mivolta, mineműsége”. „Az írásnak derekas Textusához lévén ragasztatott” jegyzetek „felől való vékonyabb szerbéli vélekedésem” mindössze abban áll, hogy két apró errort meg-

említek: Koltay-Kastner Jenő Bruno-tanulmánya az Irodalomtörténetnek nem 1920-as, hanem 1950-es évfolyamában jelent (14.), a 9. lap 6. sorának első szavában pedig (törődj) a második magánhangzó helyesen hosszú (törődj). Haiman György, a pazar papírra, pompás betűkkel nyomtatott, a Forgách-levél fotomásolatával ékített könyvecske tipográfus tervezője „szintén oly egész árkosó quantitásban prodeált”, mint egynemely könyvet Tótfalusi uram Kolozsvárott egykor vagy Kner Imre Gyomán. A 150 példányban megjelent *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása* egyszóval tipográfiai ritkaság is. A bibliofil Varjas Béla „hírnévbéli hervadhatatlansággal ékeskedő dicsőségét” éppúgy szolgálja tehát, mint a kitünő irodalomtörténészét, akinek „a critica textualis et interpretatio philologica canticorum Hungaricorum” tudományában — mondhatni — mindnyájan tanítványai vagyunk.

Kovács Sándor Iván

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Edd.: Géza Sajó et Erzsébet Soltész. In colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértsey. Vol. 1—2. Bp. 1970. In Aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae. 1444 p. 78 t.

Ezzel a nagyszabású vállalkozással indult újra régi hazai nyomtatványaink teljességre törekvő, új kutatási eredményeket hasznosító összegezése. A feladat elvégzésére ma már elégtelen egy ember, természetes tehát, hogy Sajó Géza és Soltész Zoltánné magyarországi ősnymtatványkatalógusa is széles körű tudományos összefogás eredményeként született meg. A két kötetnyi, gazdag anyag feltárása a szerkesztőkével együtt Csapodi Csaba és Vértsey Miklós munkáját is dicséri, valamint rajtuk kívül az adatszolgáltató könyvtárak névtelenségben maradt vezetőit.

A *Catalogus Soltészné* tömören megfogalmazott, tartalmas bevezetőjével indul (I—LXXIX.), majd a szerzők betűrendjében felsorolt ősnymtatványok leírását kapjuk 3550 tételben (1—1055.). A második kötet nagyobbik fele (1056—1444.) függelékéből áll: konkordanciákat tartalmaz Hain *Reperitoriumához*, illetve a hozzá készült Copinger-féle *Supplementumhoz* és Reichling-féle *Appendixhez*, valamint ötféle mutatót hoz: városok, nyomdászok, kiadók stb. szerint. A művet 78 tábla jól sikerült műmelléklet teszi teljessé.

Tekintettel arra, hogy a *Catalogus* számos szaktudomány mellett az irodalomtörténetet

is elsőrendűen érdeklő, vitathatatlan érdemeinek elismerése ellenére kénytelenek vagyunk néhány bíráló megjegyzést is tenni. Nem a benne levő anyagot, hanem inkább hiányait kritizáljuk, közülük is elsősorban és legfőképp a bejegyzések mellőzését tesszük szóvá. Lehetséges, hogy igényünk könyvészeti szakszempontból nem jogos, mivel azonban a régi korszakok vizsgálatát irodalmi, történeti és művelődéstörténeti aspektusból ma már csak a literatura-fogalom eredeti jelentéséhez hűven ragaszkodva érdemes végezni, nagy segítséget nyújthattak volna a *Catalogus* szerkesztői az általuk átvizsgált őnyomtatványok bejegyzéseinek és possessor-névsorainak közlésével.

Elismerjük, hogy a könyvben megvalósult teljesség és maximális precizitás biztos alappal szolgál a kutatásokhoz, mégis mennyivel beszédesebbek lennének egyes tételek, ha innen tudná meg például az érdeklődő, hogy a No. 1987. Justinus-őnyomtatványban annak a Schaider Pál humanistának sajátkezű bejegyzése található, akiről szinte nem is tudunk többet, mint amennyit itt olvashatni. Nem végeztünk sem possessor-, sem proveniencia-kutatást más hasonló források alapján, ezért az alábbiakban minden rendszeresség nélkül teszünk kiegészítő reflexiókat a *Catalogus* egyes tételeihez néhány esztergomi őnyomtatvány alapján.

No. 157. Ambrosius: *Explanaciones in evangelium S. Lucae et Sermones*. Ez a példány a lövöldi karthauzi kolostor tulajdona volt, a possessor 1558-ban Novák Miklós (róla vö. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Bp. 1900. 202–203.); — No. 1126. Caecilius Cyprianus: *Opera*. 1590-ben Miklós scriba birto-kolta; — No. 2075. Titus Livius: *De bello Punico secundo etc.* 1616-ból származó bejegyzés szerint a budai királyi könyvtaré volt; — No. 2192. Martialis: *Epigrammata cum commentariis*. A 23. lapon olvasható XVII. századi kéz írása János írnotok nevezi meg tulajdonosként; — No. 2312. *Missale Strigoniense*. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár két példányából az első a XVI. sz. végén Kutassy János érsek (vö. Kollányi, 178–181.) könyvtárát díszítette; — No. 2317. *Missale Strigoniense*. Ez sokat idézett, híres kötet, Megyericsei János humanista költő volt első ismert birtokosa, később, 1631-ben Pozsgay Miklós esztergomi kanonok a possessor (vö. Kollányi, 249.); — No. 2897. Raynerius de Pisis: *Partheologia*. A nyomtatvány története érdekes: 1480-ban Mátyás király ajándékozta a lövöldi karthauziaknak, akik 1488-ban költették be igen díszesen, a XVI. sz. derekán pedig Csergő Miklós tulajdonában volt, aki 1558-ban kelt végrendeletében a nagyszombati Miklós-templomra hagyta; — No. 3281. Thomas de Aquino: *Scriptum super primo libro Sententiarum*. Két XVII. századi

possessorát ismerjük: Kőszegi János László kanonokot (vö. Kollányi, 221.) és Lippay György érseket (vö. Kollányi, 230–234.).

A szórványos adatokon túlmenően kisebb magánkönyvtárak töredékei is rekonstruálhatók a különféle bejegyzésekből. Csupán az általunk átnézett esztergomi anyag alapján is három ilyen lehet említeni: Pyber János pécsi püspök XVII. sz. könyvtárába tartoztak a 254. és 2314. sz. tételek darabjai: Antonius Florentinus: *Summa theologica. Pars II.* és egy *Missale Strigoniense*. Pohronci Szelepcsényi Ferenc esztergomi kanonok (vö. Kollányi, 195.) tulajdonában voltak a XVII. században a 666. és 1276. sz. tételek könyvei, egy *Biblia Latina cum postillis Nicolai de Lyra, Pars IV.* valamint Eusebius Caesariensis: *De evangelica praeparatione* c. műve. Szelepcsényi gyűjteményéből ismeretes még egy harmadik nyomtatvány is, a *Rubrica iuris civilis*, ez azonban valószínűleg már nem őnyomtatvány, így a *Catalogus*ból érthetően maradt ki. Végül Érsekújvári Farkas (vö. Kollányi, 223.) magánkönyvtárából tudunk két kiadványt említeni, melyek az 1867. és 2312. sz. tételekben találhatók. Az egyik Jacobus de Voragine: *Sermones de sanctis* c. művét tartalmazza, a másik egy esztergomi misekönyv. Ez utóbbi provenienciájáról — a missaléban olvasható feljegyzés alapján — az is kiderül, hogy 1613-ban Vasvári György (vö. Kollányi, 212.) ajándékából került Érsekújvári tulajdonába.

Sajó Géza és Soltész Zoltánné őnyomtatványkatalógusa kitűnő könyvészeti szakmunka, legfeljebb irodalomtörténeti szempontból lehet sajnálni, amiért forrásértékű szövegek nem kaphattak helyet egyes tételek leírásában.

V. Kovács Sándor

Hassensteinus a Lobkowicz, Bohuslaus: Epistulae. Tom. I. Epistulae de re publica. Edd.: Jan Martinek et Dana Martinková. Lipsiae, 1969. BSB B. G. Teubner. XXXI, 75 p. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)

A II. Ulászló király budai udvarát is fölkéréső, kiváló cseh humanista leveleinek — reméljük: összes fennmaradt műveinek — kiadását inaurálja e szépen és jól kiállított kötet. Alcime kissé félrevezető: a mindig őszintének és lelkiismeretesnek bizonyuló, de az élet — közélet — realitásai s brutalitásai közepette helyét sosem lelő, örökké moralizáló Hassensteinnek politikai, netán államelméleti tárgyú írásműveit sejteti. Meglepődnénk persze, ha a kötetet felütve ilyesmit találánk benne... De nem: a könyv újdonsága

nem itt keresendő. Hassenstein nem mutat új arcot; lényegében ugyanazzal a humanistával találkozunk e lapokon is, mint akit már ismertünk. Prágát bemutató, Christianus Pedikhez írott levelét Potuček 1946-os kiadásában is olvashatjuk (15. sz.); igen távol áll a „de re publica” „műfajától”. Az Ulászlóhoz írt „intelmeket” is ismertük már, ezt a dicséretet és nem titkolt szemrehányások között mozgó írást (uo. 49. sz.), melynek igazi mondanivalóját talán e mondat fejezi ki leg-hívebben: „mennyivel jobban s bölcsebben járt el András meg Béla, kiknek most te lettél az utóda: ők a bálványimádásra visszavágyó pannónokat már a kezdet kezdetén felmorzsolták”. Mert Bohuslaus Hassensteinus legfőbb gondja a hit és az erkölcs tisztasága meg az egyház szabadsága; ezekben látja hazája és nemzete megmenekülésének, föl-emelkedésének zálogát. Már a 22 éves ifjú „a haza gyötrelmei” búsul, és a huszita háborúk pusztításaitól, a kül- és belpolitika kedvezőtlen fordulataitól, erkölcsi és anyagi züllesztől tépett ország sorsán való — inkább persze csak tépelődő, elméleties és korántsem tevékenységre és a realitások felmérésére sarkálló — aggodás szövi át későbbi írásait is. Bizonyos fokig maga is érezte, hogy álláspontja és magatartása életidegennek tűnik: „Mindez a te szememben túlon túl vallásosnak látszik, vagy ahogy te mondd: melankólikusnak — de azért mégis csak igazak!” — írta Piso Istvánnak 1491-ben. Nos, ez a Hassenstein szól hozzánk abból a meglehetősen terjedelmes iratból is, melyet levélförmában küldött el 1499. április 1-én *Petrus de Rosenberg*nek, Csehország „praeses”-ének — és amelynek e legutóbbi évekig csak egy közel egykorú cseh nyelvű fordítása volt ismeretes, míg 1959-ben Stockholmban elő nem került eredeti latin szövege. A könyv fő értéke tehát kétségkívül ennek a nagyszabású, legalább szándékában állameléleti munkának („volui aliquid ad te de re publica scribere”) a közzététele, mégpedig kifogástalan szöveggel.

Ami mármost ez „epistulát” illeti, erényeiben s fogyatékságaiban híven tükrözi Hassenstein őszinteségét, érzékenységét, moralista beállítottságát, képtelenségét a reálpolitikai tények megértésére és alkalmatlanságát egy valóban állameléletnek nevezhető koncepció megalkotására. Pedig az éleslátás és az emberismeret — némi rosszhiszemiséggel, gyanakvással fűszerezve — megvan benne. Világosan tanúskodnak erről bevezető szavai: „Mindjárt írni akartam . . . de megvártam, hogy a nagy szerencse e magas állásban merre tántorít téged: hogy azután a te magatartásod szolgáljon előadásom kiindulási pontjául.” Szerencsére nem feddenie kell barátját, hiszen erényei közismertek; csupán az marad feladata, hogy megszilárdítsa őt a jó-

ban, s néhány fontos szempontra föl hívja a figyelmét. Mire is? Arra, hogy „Ulászló tanácsa udvaribolondok gyülekezete”, hogy a nemesség pártoskodó, a köznépet pedig az elnyomás meg a hajlamai lázadóvá tették. Ilyen körülmények között, folytatja, egy vezetőembernek pietásra és hazaszeretetre van szüksége, példaképeket pedig az antikvitásban keressen. Kerülje a kapzsiságot, legyen mérsékelt és mérsékletes, keresse az őszintén istenfélő emberek társaságát, legyen irgalmas, kerülje a haragot, ne legyen gógós, sem gyönyörhahajászó, óvakodjék a paráznaságtól, értsen a hadvezetéshez stb., stb. — és mindezt számos idézettel, például támogatja meg, Cicerótól, Senecától, a Bibliától kezdve egészen Aeneas Sylviusig. Szépen megírt, jól megszerkesztett, épületes írásmű, az erkölcsi emelkedettség hí tükre — de mit kezdhetett vele egy politikus a XVI. század hajnalán? Egyáltalán: mekkora jelentőséget tulajdonítsunk neki mint állameléleti munkának akkor, amikor már javában érlelődött Európa más tájain olyan művek koncepciója, mint az *Il principe* vagy az *Utopia*? Nevezhjük-e, még a Rosenberghöz írott levél ismeretében is, Hassensteint „a központosított monarchia elméletirójának”, nem kell-e ebben a magányos, sztoikus jellemben továbbra is tiszteletre méltó, „nem-reneszánsz” humanistát látnunk, egy fajta furcsa profétát, aki szelmalomokkal folytat harcot, mert fegyverzete elégtelen a valódi ellenfél fegyverei ellen?

Az irodalomtörténet majd feldolgozza ezt az írást is, beleilleszti az életmű egészébe, föltárja kapcsolatait, meghatározza jelentőségét. — Mi pedig még egy pillantást vetve a kötet egészére, örömmel hívjuk föl a figyelmet a gondosan készült, bőséges, de mégsem terjengős apparátusra. Talán csak a bevezetés tűnik kissé aránytalannak; a szövegközlés elveiről, a helyesírásról elég lett volna kevesebb is — Hassenstein magyar kapcsolatairól, magyar barátairól egy kicsit több; legalább egy-két mondat. Végül egy szerény megjegyzés: Libussát, Prága félig-meddig mondai alapítónőjét, nem volt szerencsés az indexben *dux Boemorum*-nak nevezni.

Boronkai Iván

Krman, Daniel: *Itinerarium*. (Cestovny deník z rokov 1708—1709.) Studiu o diele napisal Jozef Minárik. Životopis a poznamky napisal a text preložil Gustáv Viktory. Bratislava, 1969. Vyd. Slovenskej Akadémie Vied. 976 p.

Az 1707 áprilisában összeült rózsahegyi zsinat megbízta Szirmay Miklóst, hogy keresse fel XII. Károly svéd királyt, a német evan-